

Моніторинг соціально-економічних трансформацій

Балакірева О.М., канд. соціол. наук,

Ноур А.М., канд. пед. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Аналізуються дії, установки, орієнтації, наміри населення щодо реалізації своїх можливостей на ринку праці. Визначено зміни у ставленні населення до ситуації на ринку праці, вторинної зайнятості, підприємницької діяльності. Висвітлено особливості вибору моделей економічної поведінки, життєвих економічних стратегій, а також розглянуто зміни в структурі трудової мотивації населення України в умовах переходу до ринкової економіки.

Однією із головних цілей трансформації українського суспільства є становлення конкурентноспроможної ринкової економіки із збалансованим розвитком державного та приватного секторів, підвищення якості життя і добробуту народу. У цьому напрямі результати трансформаційних процесів мають активізувати ринок праці, зробити його конкурентноспроможним, який, насамперед, базується на активності дрібних і середніх підприємств. Особливості переходу від планово-адміністративної економіки до ринкової, формування соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають лібералізації зайнятості на основі розвитку малого підприємництва і бізнесу, самозайнятості, оновлення соціально-економічних норм поведінки.

Доктрина довгострокового економічного розвитку України постулює, що саме людський фактор в постіндустріальному суспільстві відіграє першочергову роль в економічному зростанні [1, с. 39–154], а з розвитком і ступенем реалізації цього потенціалу вона прямо пов'язує економічний і соціальний розвиток України в XXI ст. [див. 1, с. 42]. Наголошується, що, починаючи з останньої третини XX ст., головними джерелами підвищення продуктивності й конкурентоспроможності стають знання, інформація, інформаційні технології [див. 1, с. 24]. Людський фактор у XXI ст. в усьому світі є вирішальним джерелом підвищення ефективності суспільного виробництва, набуваючи якості людського капіталу [див. 1, с. 135]. Відповідно політика розвитку має передбачати адекватні організаційні форми і методи, зокрема формування і розвиток високопрофесійної робочої сили [див. 1, с. 79].

Поряд із цим, з огляду на події останнього десятиліття, варто визнати, що економічні зміни певним чином загострили низку соціально-економічних проблем, зокрема проблему формування й розвитку ефективно функціонуючого ринку праці та пристосування до нього населення України. Ринкові перетворення в країні призвели, з одного боку, до ускладнення ситуації на ринку

праці, зростання рівня безробіття, з іншого – стали підґрунтям трансформації соціально-економічних відносин у суспільстві.

Виходячи з того, що в умовах різких інституційних змін головним макросоціальним процесом, що визначає успішність реформ, стає оптимальна соціально-економічна адаптація населення, актуалізується питання дослідження змін у ціннісних пріоритетах, установках щодо трудової діяльності, тобто у економічній поведінці населення України.

З точки зору економістів, економічна поведінка індивідів, соціальних груп та інститутів – це обумовлена об'єктивними процесами, економічними інтересами та економічним мисленням цілеспрямована діяльність щодо задоволення матеріальних потреб [2, с. 434]. Соціологи розглядають економічну поведінку, економічну дію як один із видів соціальної дії. Виходячи з цього, в соціології під економічною поведінкою розуміють соціальні дії, що пов'язані з використанням економічних цінностей, тобто ресурсів, і спрямовані на добування вигоди [3, с. 217]. Зазвичай в соціології прийнято вирізняти чотири основні типи економічної поведінки: розподільчий, виробничий, обмінний та споживчий. У межах даної статті розглядається тільки виробничий тип економічної поведінки, який характеризує будь-які дії, спрямовані на використання ресурсів з метою створення матеріальних та нематеріальних цінностей з конкретно визначеними споживчими якостями. Метою такої поведінки є отримання прибутку в результаті реалізації цих цінностей на ринку. Матеріали даної статті аналізують не тільки соціально-економічні дії, а й установки, орієнтації, наміри, бажання населення щодо реалізації своїх можливостей у виробничій сфері, тобто на ринку праці.

Проблеми реалізації людського потенціалу, зайнятості населення, економічного зростання у останні роки активно вивчалися вітчизняними вченими. Серед багатьох наукових публікацій, присвячених проблемам регулювання сфери зайнятості населення, продуктивної праці, людського розвитку та забезпечення прискорення соціально-економічного розвитку суспільства можна визначити праці О.А.Грішнєвої, Л.С.Лісогор, С.І.Бандура, В.М.Гейця, Е.М.Лібанової, В.В.Онікієнко, Т.А.Заяць, О.С.Власюка та ін.

Значна увага приділяється українськими економістами проблемам мотивації праці як комплексному соціально-економічному поняттю, а також структурним елементам мотиваційних процесів – серед них наукові дослідження Д.П.Богині, М.В.Семикіної, А.М.Колот, Г.Т.Кулікова, В.І.Герасимчука та ін.

Більшість із зазначених вище робіт ґрунтуються на аналізі статистичних даних і матеріалах вибіркового обстеження населення (домогосподарств) із питань економічної активності. Проте в умовах переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються соціологічні дослідження соціально-економічної поведінки різних соціально-професійних груп населення. В економічній соціології низка наукових праць присвячена питанням економічної культури, економічного мислення, економічним інтересам, які виступають чинниками економічної поведінки індивідів. Ґрунтовні напрацювання щодо вивчення економічної культури сучасного українського суспільства накопичені співробітниками відділу економічної соціології Інституту соціології

НАН України (Є.Суїменко, В.Є.Пилипенко, А.Арсенко, Т.Єфременко, В.Резнік та ін.).

Особистісні та соціально-психологічні особливості тих, хто знаходиться на ринку праці, є вагомим фактором трудової мотивації, ціннісних орієнтацій щодо трудової діяльності та економічної поведінки. Виходячи з цього, необхідно враховувати не тільки економічні, а й соціально-поведінкові аспекти відношення до трудової діяльності населення України, чому й присвячено матеріали даної статті.

Мета дослідження – визначити зміни у ставленні населення до ситуації на ринку праці, вторинної зайнятості, підприємницької діяльності; проаналізувати ціннісні орієнтації та особливості вибору життєвих економічних стратегій в умовах переходу до ринкової економіки.

Задля вирішення зазначених вище завдань були використані дані соціологічних опитувань, зроблених протягом 1999–2005 рр. Центром "Соціальний моніторинг" (ЦСМ) і Українським інститутом соціальних досліджень (УІСД). Метод отримання інформації, основні параметри та специфічні соціологічні характеристики опитувань (характеристика та кількість респондентів, особливості вибіркової сукупності, стандартні відхилення тощо) наведені в тексті при першому згадуванні кількісних даних (при другому і наступному згадуваннях приведені скорочені назви опитувань, організацій, що їх проводили і терміни досліджень).

За офіційними даними Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України показники руху робочої сили у 2004 р. свідчать про збільшення порівняно з попереднім роком чисельності прийнятих працівників (на 3,4%) та зменшення кількості осіб, що вибули з підприємств, установ та організацій (на 5,5%). Основною причиною вибуття була плінність кадрів (80,9% звільнених), питома вага вивільнених у зв'язку зі скороченням штатів становила лише 4,0%. Зменшення кількості прийнятих працівників відбулося у 8 регіонах, причому у переважній більшості регіонів кількість вибулих перевищила кількість прийнятих працівників. Позитивні тенденції щодо ситуації, коли чисельність прийнятих працівників перевищує чисельність тих, які вибули з підприємств, установ та організацій, спостерігалися тільки у Дніпропетровській області та м. Києві [4, с. 26].

Період 2000–2005 рр. характеризується високим рівнем мобільності трудових кадрів, якій знаходився в межах 6,3–6,4 млн осіб щорічно. Як і у попередні роки, майже за усіма видами економічної діяльності спостерігається перевищення кількості вибулих осіб над прийнятими. Зазначене явище призводить до щорічного скорочення найманих працівників, в основному на середніх і великих підприємствах (табл. 1).

Рівень безробіття (за методологією МОП) серед населення віком 15–70 р. у 2005 р., порівняно з 2004 р. зменшився в усіх регіонах України. Основними причинами безробіття як зареєстрованого, так і за методологією МОП найчастіше виступають: звільнення за власним бажанням; з економічних причин (у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією виробництва, скороченням чисельності або штату працівників підприємств, установ, організацій); неможливість знайти роботу після закінчення навчальних закладів [5, с. 54]. Рівень без-

робіття населення віком 15–70 років (за методологією МОП) у цілому по країні знизився у 2005 р. до 7,0% економічно активного населення зазначеного віку (за 2004 р. цей показник становив 8,6%, за 2003 р. – 9,1%). Слід ураховувати, що рівень безробіття (за методологією МОП) населення працездатного віку майже вдвічі перевищував рівень зареєстрованого безробіття, розрахований за відповідною методикою, що визначається як відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної чисельності населення працездатного віку [6, с. 16–17].

Таблиця 1

Динаміка руху робочої сили працівників у 2000–2005 рр.,
% до середньооблікової кількості штатних працівників

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Прийнято	20,0	22,1	23,7	25,3	27,1	27,4
Вибуло	25,0	26,6	27,7	29,5	28,8	29,2

Джерело: Ринок праці України у 2004 році: Аналітично-статистичний збірник / Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України. – К., 2005. – С. 61–62; Праця України 2005: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 59.

Зміни у структурі зайнятості населення протягом останніх п'яти років можна охарактеризувати при порівнянні даних двох соціологічних опитувань 2001 р.¹ та 2005 р.² Незважаючи на те, що у першому випадку опитування проводилося в червні, а у другому – в грудні, стабільним залишається відсоток тих, хто працював на постійній роботі – 43%. Більш детальний аналіз розподілу працюючих за статусом зайнятості у 2005 р. (постійна, тимчасова, сезонна, випадкова робота) свідчить про певні відмінності у складі працюючих залежно від регіону, типу поселення, вікової групи, рівня освіти тощо. Так, у обласних центрах та м. Києві на умовах постійної роботи працювали 54% респондентів, у середніх і малих містах – 44% та у сільській місцевості – 33% респондентів. Жителі великих міст мають також більші можливості для використання додаткових видів зайнятості: на умовах тимчасової роботи на момент опитування працювало 5% респондентів, додатковою роботою скористалися 4%. Крім офіційно працюючих, додаткову зайнятість використовували такі категорії населення, як "пенсіонер", "безробітний", "учень", "студент", "зайнятий у домашньому господарстві". У сільській місцевості, окрім постійної роботи, найчастіше використовують тимчасову – 5% та сезонну – 3%.

¹ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: червень 2001 р." проводилося 7–14.06.2001 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2506 респондентів віком від 18 років методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,2–2,0 %.

При другому і наступному згадуваннях приведені скорочені назви опитувань, організацій, що їх проводили і терміни досліджень.

² Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 2005 р." проводилося 6–12.12.2005 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві; у 129 населених пунктах: 72 містах та 57 селах. Всього опитано 2057 респондентів віком від 18 років методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,33–2,21%. Рівень досягнення респондентів – 77,3%.

Аналіз регіонального розподілу населення за статусом трудової діяльності свідчить про відносно високі показники рівня працюючих на умовах постійної роботи у м. Києві – 62%, у Східному регіоні – 46%, а найменший рівень у центральних регіонах України – 35%. Випадкову роботу як стратегію економічного виживання використовують 8% жителів АР Крим.

Статус трудової діяльності суттєво впливає на показники соціального самопочуття та рівень задоволеності або незадоволеності своїм матеріальним становищем. Результати досліджень визначили значну кореляцію між характером зайнятості та соціальним і матеріальним самопочуттям населення. Так, серед тих, хто оцінює рівень матеріального становища своєї сім'ї як середній та вище за середній, 58% мають постійну роботу, ще 5% працюють на умовах тимчасової роботи і 3% мають випадкову роботу. Тобто йдеться про суттєву активність на ринку праці шляхом суміщення постійної й додаткової роботи. Проте головним фактором оптимістичних настроїв, соціального самопочуття та матеріального становища сімей є наявність постійної роботи.

За сучасних умов поліпшення соціального самопочуття часто залишається складним через тиск життєвих обставин, що привносить у суспільну свідомість елементи невпевненості й несталості. Результати соціологічних досліджень 2000³–2005⁴ рр. свідчать про те, що стурбованість проблемами зайнятості і острах залишитися без роботи є характерними для соціального самопочуття та настроїв широких верств населення.

У травні 2000 р. 55% респондентів відповіли, що за нинішніх умов їх найбільше турбують проблеми працевлаштування. Це найвищий ранг серед інших причин стурбованості населення, таких як: загальне падіння рівня життя, стан економіки в цілому, зростання злочинності, несвоєчасні виплати заробітної платні, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат тощо. Більш того, у червні 2001 р.⁵ 80% респондентів погодилися з гіпотетичним твердженням, що найближчим часом кількість безробітних в Україні збільшуватиметься. Такі песимістичні прогнози та настрої свідчать про стабільно гостру проблему можливості втрати роботи та подальшого працевлаштування.

У травні 2004 р.⁶, порівняно з 2000 р. відсоток респондентів, які відповіли про актуальність проблеми безробіття, збільшився з 55 до 62%. Таким чином, рівень стурбованості загрозою безробіття залишається високим, він збільшився протягом 2000–2004 рр. на 7% і є одним із головних чинників створення відчуття соціального дискомфорту. Складні умови на ринку праці Укра-

³ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: травень 2000 р." проводилося в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 3198 респондентів віком від 14 років і старше методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,0–1,8%. Загальна кількість опитаної молоді 14–18 років становила 854 респонденти. Окремі розрахунки зроблені для тих, кому виповнилося 18 років.

⁴ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 2005 р."

⁵ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: червень 2001 р."

⁶ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: травень 2004 р." проводилося 11–16.05.2004 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2038 респондентів віком від 18 років методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,33–2,21%.

їни, низькій рівень оплати праці, проблема безробіття примушують людей шукати активні способи економічної адаптації, тобто працевлаштування за умов самозайнятості, неповної зайнятості, вторинної (додаткової) зайнятості.

Через зростаючу конкуренцію знайти підробіток, який приносить додатковий дохід, не дуже просто. Можливість знайти додаткову роботу залежить від багатьох чинників, у тому числі від рівня освіти та віку людей. Наймобільніші та успішні у цьому питанні молоді люди. Так, у 2005 р. серед тих, що шукали протягом минулого місяця додаткову роботу, знайшли її 6% респондентів у віці 18–28 років, 4% – у віці 29–39 років і лише 1% пенсійного віку. Найбільш затребуваними для задоволення попиту додаткової зайнятості є люди із вищою та повної середньою освітою. Найбільші можливості знайти додаткову роботу мають жителі обласних центрів і великих міст. Так, у м. Києві серед тих, хто шукали додаткову роботу, 12% респондентів її знайшли. Найрозповсюдженішими видами додаткової зайнятості у великих містах є сумісництво на підприємстві (організації, установі) та підробіток шляхом надання різноманітних послуг приватним особам. Що стосується послуг останнього, то це, як правило, випадкова робота, яка здійснюється без офіційного оформлення трудових відносин, за усною домовленістю, без дозволу на індивідуальну трудову діяльність, без реєстрації юридичної особи.

Таким чином, активні або пасивні дії населення у сфері трудової діяльності значною мірою обумовлені такими соціальними детермінантами, як вік, освіта, соціально-трудова статус, місце проживання тощо. Водночас не менш важливим є вплив елементів культури, тобто культурних чинників на економічну поведінку населення. Під такими елементами культури розуміють потреби, цінності, норми, переваги, престиж, мотивацію, тобто специфічні риси свідомості і поведінки індивідів і соціальних груп. Виходячи з соціологічної теорії культури та в контексті економічної культури суспільства, науковці дають визначення культури як сукупності соціальних цінностей і норм, які, з одного боку являються регуляторами поведінки особистостей і соціальних груп, а з іншого – виконують функцію соціальної пам'яті суспільства, оскільки за їх допомогою транслюється, відбраковується і оновлюється те, що люди цінують, чого потребують, що вважають для себе нормою, що перетворюють в еталони та стереотипи повсякденної поведінки [7]. Наведені вище елементи культури не вичерпують усього її змісту. Крім них, до її складу входять також думки, вибір, особисті плани, рішення тощо.

Результати соціологічних досліджень 2002 р.⁷ та 2005 р.⁸ свідчать про незначне зменшення потенційної економічно-трудова активності за даними оцінок намірів, рішень, особистих планів (табл. 2). За цей період дещо зменшилася частка тих, хто планує зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички, знайти роботу, змінити місце основної роботи на краще, підвищити рівень професійної кваліфікації.

⁷ Опитування проводилося ЦСМ за підтримки ПРООН 22–29.11.2002 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 3057 респондентів віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,1–1,83%.

⁸ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 2005 р."

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
"Чи плануєте Ви у найближчі 10 років: ... ?", % респондентів**

Особисті плани респондентів	Так	
	2002	2005
Знайти роботу	30	27
Змінити місце основної роботи на краще	29	27
Отримати освіту, підвищити освітній рівень	22	22
Підвищити рівень професійної кваліфікації	37	35
Змінити професію, рід занять	14	14
Виїхати на заробітки за межі України	16	10
Зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички	38	35

Отримані результати, по перше, наводять на думку про часткове неусвідомлення людьми своїх потенційних можливостей, а по-друге, може говорити про зневіру в поліпшенні свого матеріального добробуту шляхом підвищення соціально-економічної активності. Такі висновки підтверджуються значною кількістю респондентів, які погоджуються з твердженням про те, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо (66%), та не погоджуються з думкою, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює (57%). Такі орієнтації та установки значної частини населення не сприяють підвищенню економічної активності, знижують трудову мобільність, тобто потенційну здатність й готовність до зміни місця роботи, професії, посади, територіальних (міграційних) переміщень у межах країни тощо.

Важливим є диференційований аналіз ставлення до праці як можливості покращення матеріального становища різних груп населення України. 58% респондентів із числа пенсіонерів та 58% із числа опитаних у віці від 25 років й до пенсійного віку не погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює. Важливим є те, що серед учнівської молоді та студентів від 18 до 24 років 59% респондентів погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює. Такі орієнтації та установки молодих людей необхідно підтримувати конкретними заходами державної політики зайнятості, оплати праці задля зацікавлення молоді працювати в офіційному секторі економіки та гальмування процесів залучення до тіньової зайнятості. Серед інших категорій населення за соціально-трудовим статусом найбільш оптимістично налаштовані підприємці (54% погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює) та працівники керівних посад різного рівня (51% погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює) тобто ті групи, що знайшли своє місце "під сонцем" під час переходу до ринкової економіки. Серед непрацюючого населення погоджуються з такою думкою 34% респондентів, а серед працюючих на робітничих посадах – 38%.

Цікавим є факт, що на відміну від орієнтацій і установок, на обсяги та інтенсивність праці як засобу отримання належного (що забезпечує родині гідне життя) доходу практично немає різниці у відповідях респондентів щодо шляхів отримання заробітку. Так, погоджуються з твердженням, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо, 68% рес-

понтентів з числа робочих, 67% фермерів і орендарів, по 66% спеціалістів, службовців і працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, по 65% пенсіонерів і працівників керівних посад різного рівня. Подібні орієнтації й установки притаманні й молоді. 63% респондентів з числа учнів і студентів від 18 до 24 років погоджуються з таким твердженням. Це свідчить про значні перекося й розбіжності між обсягом та інтенсивністю праці і оплатою за роботу (насамперед у державному секторі економіки). Проблема має не тільки економічний, а й соціальний характер через необхідність формування соціально орієнтованої економічної системи, де людина з її запитами та потребами стає основою всіх стратегічних напрямів розвитку суспільства.

Побудова індивідуальних життєвих адаптаційних стратегій відбувається на основі розуміння індивідом сутності змін, що відбуваються у суспільстві, їх внутрішнього сприйняття або неприйняття. Саме ці процеси значною мірою впливають на успішність соціально-економічної адаптації до нового інституційного середовища, що формується у суспільстві. За даними російських вчених, навіть перехідна соціальна система характеризується певною структурною цілісністю, динамічністю та різноманіттям векторів свого розвитку. При цьому на таку перехідну систему покладаються три фундаментальні функції [8, с. 17]:

- формування у суспільстві визначених (необхідних) соціально-економічних орієнтацій, установок щодо трудової поведінки, які є адекватними моделі розвитку країни;
- створення відносно плідних умов взаємодії із зовнішнім середовищем, тобто забезпечення зворотного зв'язку між соціально-економічним контекстом і новими життєвими стратегіями;
- забезпечення можливостей для успішної реалізації цих стратегій, досягнення прийнятних дохідних і статусних позицій.

Через інституційні та особистісні причини економічна поведінка більшості українських сімей, як й у попередні роки, залишається пасивною, характеризується очікуваннями подальших економічних і соціальних перемін, визначається відмовою від активної адаптаційної стратегії. Мало хто віддає перевагу такій життєвій економічній стратегії, як ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал" (табл. 3). Напевно у суспільстві що не створені умови належного забезпечення прав особистості та правового захисту економічної діяльності, не сформовано інституційне середовище, що сприяє мобільності потенційних економічних агентів у бік структур ринкової економіки.

Результати досліджень 2004–2005 рр. свідчать, що більша частина населення (40%) віддають перевагу проміжному варіанту життєвої економічної стратегії, яка включає елементи доринкової й ринкової моделей економічної поведінки. Оцінка населенням економічних перемін, загальне сприйняття соціально-економічного становища в країні впливає на рішення мати таку роботу, що надає постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом. Тобто йдеться про орієнтацію на забезпечення певного рівня доходу на умовах постійної роботи, що створює базовий фон упевненості у завтрашньому дні, в сполученні з зароблянням додатковим шляхом в тих чи інших сферах діяльності.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання "Яку життєву економічну стратегію ви обираєте для себе?", % респондентів

Варіанти вибору стратегії	1999 ⁹	2004 ¹⁰	2005 ¹¹
Мати невелику, але гарантовану заробітну плату	46	29	34
Ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"	8	14	12
Мати постійний заробіток, але "робити капітал" додатковим шляхом	25	40	40
Займатися домашніми справами, щоб чоловік / дружина заробляв(ла)	10	10	8
Інше	11	7	6

Найчастіше обирають таку стратегію молоді люди. У віковій групі від 18 до 28 років 50% респондентів налаштовані мати постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом та ще 23% віддають перевагу стратегії – ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"; у віковій групі від 28 до 39 років таких виявилось 46 та 18%, відповідно. У гендерному вимірі жінки менше схильються до активних способів економічної адаптації, вони більш обережно відносяться до підприємницької діяльності, відкриття власної справи. Вибір активних економічних стратегій чоловіків майже у 2,5 раза перевищує такі орієнтації та установки жінок. Приблизно така ж ситуація й в Росії. Кількість жінок, які встають на шлях підприємництва або намагалися організувати власну справу вдвічі менше за чоловіків [9, с. 175]. Автори стверджують, що з плином часу їх стає все менше, головним чином, через значні перешкоди на шляху розвитку підприємництва й бізнесу в Росії та відсутність моральної підтримки у жінок, які встають на цей шлях трудової діяльності.

Аналіз даних 2005 р. щодо вибору населенням України ціннісних пріоритетів та життєвих економічних стратегій залежно від соціально-трудового статусу визначає певні відмінності у орієнтаціях та установках цільових груп. Непрацююче населення віддає перевагу пасивній економічно-трудова стратегії – мати невелику, але гарантовану заробітну плату (46% респондентів цієї категорії). Схильні до ризику, які могли б ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал" – 40% респондентів з числа підприємців. З точки зору перспектив у подальшому просуванні економічних реформ важливим є те, що орієнтуються на таку життєву економічну стратегію 32% респондентів з числа учнівської молоді і студентів у віці від 18 до 24 років. Обережну економічно-трудова стратегію – мати постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додат-

⁹ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 1999 р." проводилося по 12 регіонах України. Всього опитано 2008 респондентів віком від 18 років методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,3–2,2%.

¹⁰ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки: травень 2004 р."

¹¹ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: жовтень 2005 р." проводилося 5–15.10.2005 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2117 респондентів віком від 18 років методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання респондента. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становили 1,31–2,16%.

ковим шляхом обирають 54% респондентів з числа спеціалістів і службовців, 49% респондентів з числа робочих та 42% опитаних учнів і студентів. Проте найчастіше обирають таку економічно-трудова стратегію керівники різного рівня (58%), які, напевно, мають більші можливості та доступ до суміщення основної та додаткової роботи.

Значний вплив на вибір життєвих економічних стратегій та формування певних ринкових установок має рівень освіти населення. За сучасних умов високоосвічені люди стикаються з ситуацією, коли високий рівень освіти автоматично не гарантує підвищення доходу та соціального статусу, як це було за радянських часів. Проте накопичений освітній капітал сприяє підвищенню рівня готовності до економічного функціонування за нових умов, є суттєвим ресурсом ефективного пристосування до діяльності в умовах ринкової економіки. Так, за даними опитувань віддають перевагу таким життєвим економічним стратегіям як мати постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом та ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал" 60% респондентів з вищою освітою, 55% – з повною середньою освітою й тільки 20% – з базовою середньою освітою. Остання категорія респондентів більшою мірою налаштована мати невелику, але гарантовану заробітну плату – 45%. Таким чином, можна стверджувати, що рівень освіти відіграє значну роль у процесах соціально-економічної адаптації, є значним резервом для скорішого пристосування до нових форм взаємодій в економічному та суспільному житті. Такий висновок підтверджується тим, що в країнах з розвинутою соціальною структурою високоосвічені люди становлять ядро середнього класу, який забезпечує сталий розвиток суспільства.

Орієнтація на активну життєву економічну стратегію, усвідомлення себе активним суб'єктом економічних відносин тісно пов'язується з участю у самостійній підприємницької діяльності, намаганням організувати власне підприємство, почати свою справу. Саме в сфері малого підприємництва зосереджується найактивніша частина населення, яка володіє високими адаптаційними можливостями в умовах ринкової економіки.

Досвід економічно розвинених країн свідчить, що малий бізнес вносить суттєвий внесок в їх економічний розвиток, виробляє близько половини ВВП, генерує більше 50% доданої вартості, забезпечує зайнятість 50–70% працездатного населення [див. 8, с. 104]. Тобто мале підприємництво або малий бізнес – це найбільш задіяна у світі форма зайнятості.

Зародження малого та середнього підприємництва в Україні, формування реального власника як головної цілі реформування економіки стримується низкою обставин. При стійкому зменшенні зайнятості в галузях офіційної економіки через низьку ефективність інституціональних перетворень не реалізовані належним чином можливості для розвитку малого і середнього бізнесу, підприємництва, фермерських господарств. Гальмування розвитку малого підприємництва в Україні відбувається, у першу чергу, через організаційні проблеми, пов'язані з труднощами юридичного оформлення та реєстрації підприємств; матеріально-фінансові проблеми, що стосуються ускладнень із наявністю стартового капіталу для відкриття та діяльності підприємства; податкові проблеми, спричинені надмірною податковою системою і по-

стійною зміною "правил гри". Зазначені вище та інші проблеми, які знаходяться в площині матеріально-технічного забезпечення малого та середнього підприємництва, страхування та криміногенності малого бізнесу створюють негативний фон для включення населення у підприємницьку діяльність і значною мірою впливають на економічну поведінку. Так, за даними соціологічного опитування 1999 р.¹² серед тих, хто на той час бажав в офіційно встановленому порядку створити підприємство (фірму), займатися індивідуальним підприємництвом або індивідуальною трудовою діяльністю 12% вказали, що для цього існує багато адміністративних перешкод, 15% позначили "великі податки" та 32% посилались на недостатність необхідного капіталу.

Установки та орієнтації щодо відкриття власної справи значною мірою залежать від рівня задоволеності своїм матеріальним становищем, впевненості у своїй здатності стати підприємцем. Серед опитаних з самооцінкою свого матеріального становища вище за середній бажать створити власне підприємство (фірму, ТОВ) 23% респондентів, серед тих, хто оцінює своє матеріальне становище як середнє – 17%, низьке – 8% та дуже низьке – 4%. Низькій рівень матеріального становища, нездатність підтримувати мінімальний рівень життя, об'єктивна або суб'єктивна неможливість самореалізації впливають на те, що 82% респондентів з дуже низьким матеріальним становищем не хочуть ні за яких обставин займатися підприємництвом. Категорія респондентів з дуже низьким рівнем матеріального становища включає сім'ї, які обирають стратегію обмеження життєво необхідних витрат (харчування, одяг, ліки) та відмовляються від звичайного (у минулому) способу життя, не переймаються пошуком додаткових джерел існування.

Аналогічні дослідження в Росії свідчать, що в групі "бідних" сімей близько половини (48%) обирають пасивний тип адаптації [10, с. 54]. Такі сім'ї обмежують власні потреби до мінімуму, задовольняються тим, що мають, уявляють своє становище як абсолютно безперспективне й сподіваються лише на зовнішню фінансову допомогу. Цей прошарок населення має низькі можливості адаптації до сучасного соціального середовища, і за цих умов знаходиться у стані очікування та не починає активних дій для поліпшення матеріального становища.

Успіхи у пошуку роботи, відхід від традиційних для радянської економіки норм трудової поведінки залежать від зміни в уявленнях про "хорошу роботу", зміни в у структурі трудової мотивації. В соціології відрізняють такі типи трудової мотивації: інструментальний, досяжний, інтелектуальний, етичний, колективістський та інші, залежно від мотивів, що домінують [11, с. 140]. За такого підходу мотивацію розглядають як складноструктуровану систему окремих збудників (мотивів), які спрацьовують за механізмом комплексної дії.

Результати досліджень 1999–2005 рр. в Україні свідчать що серед населення домінує інструментальний тип трудової мотивації, зокрема блок мотивів вибору робочого місця, пов'язаний з такими чинниками як висока оплата праці, нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я

¹² Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 1999 р."

(табл. 4). Оцінка важливості мотиву при пошуку роботи й подальшої трудової діяльності, пов'язаного з фактором високої оплати праці зростає з 89% у 1999 р. до 95% у 2005 р. Тобто переважає мотив матеріально вигідної професії, насамперед, серед молодих людей. Так, за даними 2005 р. 99% респондентів з числа учнівської молоді і студентів у віці від 18 до 24 років, які готуються до виходу на ринок праці, вважають важливим при пошуку роботи мотив високої оплати праці.

Таблиця 4

Ознаки "хорошої роботи", які респонденти вважають важливими при пошуку роботи й подальшій трудовій діяльності, % респондентів

Варіанти відповідей респондентів	1999 ¹³	2001 ¹⁴	2005 ¹⁵
Висока оплата праці	89	93	95
Гарний колектив (приятні взаємовідносини з колегами)	66	87	88
Не дуже напружена робота	29	55	65
Невелика, проте гарантована оплата праці	72	63	62
Гарні можливості для підвищення свого кваліфікаційного, інтелектуального рівня	*	68	78
Суспільно значима (корисна для багатьох людей) робота	31	55	66
Гарні умови для "кар'єри", просування службовими сходами	39	56	75
Зручні години (режим) роботи, можливість гнучкого графіку роботи	50	78	82
Зручне місце розташування, невелика відстань від дому	*	75	82
Добрі умови для реалізації власної ініціативи	42	66	75
Тривала відпустка, значна кількість вихідних	43	60	75
Відповідальна робота	35	48	57
Цікава робота	70	80	75
Нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я	*	87	88

* Такий варіант відповіді у 1999 р. не пропонувався.

Поряд із матеріальним фактором за вказаний вище період значно збільшився етичний тип трудової мотивації, пов'язаний з культурними нормами. Можна стверджувати, що протягом 1999–2005 рр. збільшилась кількість українців, які поділяють при виборі роботи цінності гарного колективу, приємних стосунків з колегами, суспільно значимої, корисної для багатьох людей роботи. Соціальні потреби та інтереси щодо етично-культурних мотивів вибору роботи більшою мірою поділяють високоосвічені респонденти з вищим за середній рівнем матеріального становища. Поряд із тим учнівська молодь і студенти у віці від 18 до 24 років орієнтуються на роботу з високою оплатою праці, її також більшою мірою, порівняно з іншими верствами населення, цікавить робота у приємному колективі колег (92% респондентів), су-

¹³ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 1999 р."

¹⁴ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: червень 2001 р."

¹⁵ Опитування ЦСМ і УІСД "Моніторинг громадської думки населення України: грудень 2005 р."

спільна значима для багатьох людей робота (69%), а також цікава (92%) і відповідальна робота (66% респондентів).

Важливим з точки зору успішного просування економічних реформ є досяжний тип трудової мотивації, орієнтований на установки ініціативності населення. Він стосується як підприємців, так і трудової поведінки найманих працівників підприємств різних форм власності. Результати наведених вище соціологічних досліджень свідчать, що мотиваційний блок ефективної праці, орієнтації на успіх, ініціативної поведінки, службового просування зростає. Установки населення на пошуки роботи з гарними можливостями для підвищення свого кваліфікаційного рівня та інтелектуального рівня з 2001 до 2005 р. збільшилися на 10%. З 1999 р. по 2005 р. майже вдвічі збільшилась кількість респондентів з орієнтаціями на пошуки роботи з гарними умовами для кар'єри і просування службовими сходами. Приблизно в такому ж співвідношенні змінилася громадська думка відносно пошуку роботи з добрими умовами для реалізації власної ініціативи.

За даними опитування 2005 р., молодь значною мірою орієнтується на роботу яка вимагає ініціативи працівника. Цільова група учнівської молоді і студентів у віці від 18 до 24 років вважають важливою ознакою "хорошої роботи" гарні можливості для підвищення свого кваліфікаційного та інтелектуального рівня (87% респондентів), гарні умови для кар'єри і просування службовими сходами (91%), добрі умови для реалізації власної ініціативи (83% респондентів). Практично всі верстви населення, як учнівська молодь до 24 років, так і в цілому працездатне населення від 25 років до пенсійного віку орієнтуються на роботу з нешкідливими умовами праці та відсутністю суттєвого ризику для здоров'я (по 90% респондентів у кожній цільовій групі). Проте працездатне населення у віці від 25 років до пенсійного віку більше, ніж молодь вважають важливими такі характеристики: зручне місце розташування, невелика відстань від дому (84%) та тривала відпустка, значна кількість вихідних (75% респондентів).

Таким чином, аналіз змін у орієнтаціях на ініціативну поведінку, трудову кар'єру та успіх свідчить про збільшення прибічників з мотивацією на досягнення успіху. Можна стверджувати, що відбувається стабільний зсув у бік орієнтацій на ініціативну поведінку. За зазначений вище період зросла кількість населення, які поділяють цінності ініціативності (виділятися серед інших, робити кар'єру і бути яскравою особистістю – краще за установку бути як усі) і навпаки, зменшується питома вага тих, хто дотримуються традиційних установок "зрівнялівки" (жити як усі – краще, чим виділятися серед інших).

Зазначені вище тенденції підтверджуються результатами опитування експертів, що здійснено в межах проведення дослідження економічної культури сучасного українського суспільства Інститутом соціології НАН України (науковий керівник дослідження – д.ф.н. Є.Суїменко). За оцінками експертів прагматична мотивація та матеріальний інтерес є домінантами у ставленні населення до праці: 65% експертів вважають, що у масовій свідомості переважає думка, що краще постійно підвищувати матеріальний рівень добробуту своєї сім'ї, ніж забезпечивши його певний рівень, займатися цікавою роботою; 25% вважають, що серед громадян значною мірою поширена думка, згідно з якою

краще займатися цікавою роботою, ніж наполегливо підвищувати матеріальний рівень сім'ї, займаючись непривабливою роботою [12, с. 184–185].

За умов зростання рівня готовності населення включатися в трудову діяльність, намагання знайти кращу роботу, працювати на умовах додаткової зайнятості, мати дохід від підприємницької діяльності актуалізується роль інституціональних структур у сфері зайнятості. Їх головне завдання – забезпечити за сучасних умов нестандартні форми зайнятості: тимчасової, неповної, громадських робіт, а у подальшому створити умови для збалансованості пропозиції робочої сили попиту на неї. При цьому реалізація певними категоріями населення різних адаптаційних моделей потребує різних форм активних заходів сприяння зайнятості населення. Зокрема, специфічна мотиваційна структура трудової діяльності, що формується у молоді, більшою мірою відповідає вимогам ринкової економіки і потребує розробки конкретних заходів, пов'язаних з формуванням мотивації до високопродуктивної праці. В цілому зміни у ціннісних пріоритетах, економічній поведінці, культурних детермінантах відношення до праці цілком реальні. Прогнозування цього процесу має передбачати розробку моделі продовженого у часі системного впливу на групову свідомість (цільові групи населення).

Проведений аналіз трансформації економічної поведінки населення України протягом 1999–2005 рр. дозволяє зробити певні висновки відносно вибору життєвих стратегій адаптації до ринкових умов господарювання, орієнтації, установок, мотивації щодо трудової активності різних категорій населення:

1. Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що стурбованість проблемами зайнятості і страх залишитися без роботи є характерними для соціального самопочуття та настроїв широких верств населення. Проблема зайнятості має найвищий ранг серед інших причин стурбованості населення таких як: загальне падіння рівня життя, стан економіки в цілому, зростання злочинності, несвоєчасні виплати заробітної платні, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат тощо. Рівень стурбованості загрозою безробіття збільшився протягом 2000–2004 рр. на 7% і є одним із головних чинників створення відчуття соціального дискомфорту населення.

2. Складні умови на ринку праці України примушують людей шукати активні способи економічної адаптації, тобто працевлаштування за умов неповної зайнятості, вторинної (додаткової) зайнятості. Можливість знайти додаткову роботу залежить від багатьох чинників, у тому числі від рівня освіти та віку людей. Найбільш мобільні й успішні у цьому питанні молоді люди. Найзатребуванішими для задоволення попиту додаткової зайнятості є люди із вищою та повною середньою освітою. Найбільші можливості знайти додаткову роботу мають жителі обласних центрів та великих міст. Найпоширенішими видами додаткової зайнятості у великих містах є сумісництво на підприємстві (організації, установі) та підробіток шляхом надання різноманітних послуг приватним особам.

3. Результати опитування свідчать про існування у суспільстві думки про те, що поліпшити свій матеріальний добробут шляхом підвищення соціа-

льно-економічної активності практично неможливо. Такі висновки підтверджуються значною кількістю респондентів, які погоджуються з твердженням про те, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо, та не погоджуються з думкою, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює. Такі орієнтації та установки у значної частини населення не сприяють підвищенню економічної активності, знижують трудову мобільність, тобто потенційну здатність й готовність до зміни місця роботи, професії, посади, територіальних (міграційних) переміщень у межах країни тощо. Респонденти з більш високим життєвим та трудовим досвідом (працевдатне населення у віці від 25 років й до пенсійного віку, а також пенсіонери) більш скептично відносяться до можливостей поліпшення матеріального становища своєї сім'ї через чесну та високопродуктивну працю.

4. Дані досліджень 2004–2005 рр. свідчать, що значна частина населення (40%) віддають перевагу проміжному варіанту життєвої економічної стратегії, яка включає елементи доринкової й ринкової моделей економічної поведінки. Оцінка населенням економічних змін, загальне сприйняття соціально-економічного становища в країні впливає на рішення мати таку роботу, що надає постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом. Це свідчить про установки населення на забезпечення певного рівня доходу за умов постійної роботи, що створює базовий фон впевненості у завтрашньому дні, у сполученні з отриманням заробітку додатковим шляхом в тих чи інших сферах діяльності.

5. Найбільші ресурси досягнення успішної соціально-економічної адаптації мають молоді люди. У віковій групі від 18 до 28 років 50% респондентів налаштовані мати постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом та ще 23% віддають перевагу стратегії – ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал"; у віковій групі від 28 до 39 років таких виявилось 46 та 18%, відповідно. У гендерному вимірі жінки менше схиляються до активних способів економічної адаптації, вони більш обережно відносяться до підприємницької діяльності, відкриття власної справи. Вибір активних економічних стратегій чоловіків майже у 2,5 раза перевищує подібні орієнтації та установки жінок. Віддають перевагу таким життєвим економічним стратегіям, як мати постійний заробіток, але при цьому "робити капітал" додатковим шляхом та ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал" 60% респондентів з вищою освітою, 55% – з повною середньою освітою й тільки 20% – з базовою середньою освітою. Проте остання категорія респондентів більшою мірою налаштована мати невелику, але гарантовану заробітну плату – 45%. Таким чином, можна стверджувати, що рівень освіти відіграє значну роль у процесах соціально-економічної адаптації, є значним резервом скорішого пристосування до нових форм взаємодій в економічному та суспільному житті.

6. Зародження малого та середнього підприємництва в Україні, формування реального власника як головної цілі реформування економіки стримується низкою обставин. При стійкому зменшенні зайнятості в галузях офіційної економіки через низьку ефективність інституціональних перетворень не реалізовані належним чином можливості для розвитку малого і середнього бізнесу, підприємництва, фермерських господарств. Гальмування розвитку

малого підприємництва в Україні відбувається, у першу чергу, через організаційні проблеми, що пов'язані з труднощами юридичного оформлення та реєстрації підприємств; матеріально-фінансовими проблемами, що стосуються ускладнень з наявністю стартового капіталу для відкриття та діяльності підприємства і податковими проблемами, що пов'язані з надмірною податковою системою і постійною зміною "правил гри". Зазначені вище та інші проблеми, які знаходяться в площині матеріально-технічного забезпечення малого та середнього підприємництва, страхування та криміногенності малого бізнесу створюють негативний фон для включення населення у підприємницьку діяльність.

7. Установки населення на пошуки роботи з гарними можливостями для підвищення свого кваліфікаційного рівня та інтелектуального рівня з 2001 до 2005 р. збільшилися на 10%. З 1999 р. по 2005 р. майже вдвічі зросла кількість респондентів з орієнтаціями на пошуки роботи з гарними умовами для кар'єри і просування службовими сходами. Приблизно в такому ж співвідношенні змінилася громадська думка відносно пошуку роботи з добрими умовами для реалізації власної ініціативи. Таким чином, аналіз змін у орієнтаціях на ініціативну поведінку, кар'єру та успіх свідчить про збільшення прибічників з мотивацією у трудовій діяльності на досягнення успіху.

8. Основним мотивом вибору роботи залишається рівень оплати праці. За умов орієнтацій на загальнолюдські цінності якості життя та зростаючих обсягах трудових міграцій нагальними стають питання підвищення та досягнення гідного рівня оплати праці, створення умов для можливості гідно заробляти в офіційному секторі в межах України. Вирішення цих питань сприятиме скороченню прагматичного компонента мотивації трудової діяльності та розширенню соціальної мотивації, формуванню творчого чинника та цінностей професійної самореалізації, які поки що знаходяться на периферії трудової свідомості.

Виходячи з зазначених вище висновків, в Україні необхідно проводити активну політику сприяння ефективній зайнятості населення. Одним із важливих напрямків соціально-економічної політики має стати підвищення мінімальної заробітної плати, реформування заробітної плати, гармонізації рівня оплати плати у різних сегментах економіки, розвитку стимулюючої та відтворюючої функції заробітної плати, формування концепції "справедливої ціни робочої сили". Зазначені пріоритети є сучасним суспільним запитом, який усвідомлюється роботодавцями, найманими працівниками, представниками великого бізнесу та профспілок. Крім того, процеси глобалізації, створення транснаціональних ринків праці, привабливі ринки праці розвинених європейських країн вимагають саме таких кроків оскільки вони частково забезпечуватимуть протидію відтоку кваліфікованої та ініціативної робочої сили за межі України.

Формування конкурентноспроможної економіки можливо лише за умов підвищення економічної культури, яка передбачає серед інших компонентів посилення ролі та якості професійної підготовки та постійного вдосконалення професійних навичок. Досить високий запит на підвищення професійної кваліфікації з боку як і робочої сили, так і роботодавців не забезпечується

наявними можливостями, що актуалізує потребу відновити систему професійного навчання на виробництві, вдосконалити та збільшити обсяги надання послуг державним центром зайнятості в напрямі організації професійного навчання, перепідготовки та професійного консультування.

Актуальним залишається й подальше відстежування динаміки трудових мотивації, ціннісних орієнтацій щодо трудової діяльності та економічної поведінки населення, його економічно активної частини та молоді.

Література

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.
2. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. центр "Академія", 2000. – 864 с.
3. *Касьянов В.В.* Социология для экономистов. Сер. "Высшее образование". – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 288 с.
4. Ринок праці України у 2004 році: Аналітично-статистичний збірник / Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України. – К., 2005. – С. 26.
5. Економічна активність населення України 2005: Стат. зб. / Державний комітет статистики України: № 9/2-18/247 від 18.07.2006 р. – 240 с.
6. Праця України 2004: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2005. – С. 17.
7. *Заславская Т.И., Рывкина Р.В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск: Наука, 1991. – 448 с.
8. Адаптационные стратегии населения / Под ред. д.э.н. Е.М.Авраамовой. – Санкт-Петербург, 2004. – 196 с.
9. *Козырева П.М., Герасимова С.Б., Киселева И.П., Низамова А.Э.* Эволюция социального самочувствия россиян и особенности социально-экономической адаптации (1994–2001 гг.) // Россия реформирующаяся / Под ред. Л.М.Дробизиной. – М.: Academia, 2002. – 368 с.
10. *Бондаренко Н.* Особенности адаптации бедных и состоятельных семей // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 1 (81). – С. 54.
11. *Лукьянова Т.Н., Убиенных Т.Н., Эйдельман Я.Л.* Культурные детерминанты отношения к труду // Россия реформирующаяся / Под ред. Л.М.Дробизиной. – М.: Academia, 2002. – 368 с.
12. *Єфременко Т.* Економічна культура населення сучасної України (за матеріалами експертного опитування) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 174–194.